

ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ ЛЕКСЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗАПАХІВ ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Іншакова І. О., Іншакова І. Є. Тематичні групи лексем на позначення запахів давньоруськоукраїнського періоду.

У статті аналізується одоративна лексика в пам'ятках XI–XIII ст. Основні корені цієї давньої тематичної групи успадковані ще з праслов'янського періоду. Одоративи мали різну частиномовну належність. Виявлені словотвірні варіанти похідних. Суфіксальні деривати в контексті могли передавати антонімічні значення. Часто в давніх текстах побугували одоративні лексеми релігійного вжитку. У тематичних групах аналізованого періоду переважали ароматичні речовини та відповідні рослини.

Ключові слова: одоратив, тематична група, частиномовна належність, семантика, суфіксальний дериват, лексема, запах.

Иншакова И. А., Иншакова И. Е. Тематические группы лексем для обозначения запахов древнерусскоукраинского периода.

В статье анализируется одоративная лексика в памятках XI–XIII ст. Основные корни этой древней тематической группы унаследованы еще с праславянского периода. Одоративы принадлежали к разным частям речи. Обнаружены словообразовательные варианты производных. Суффиксальные дериваты в контексте могли передавать антонимические значения. Часто в давних текстах функционировали одоративные лексеми религиозного употребления. В тематических группах анализируемого периода превалировали ароматические вещества и соответственные растения.

Ключевые слова: одоратив, тематическая группа, частеречевая принадлежность, семантика, суффиксальный дериват, лексема, запах.

Inshakova I. O., Inshakova I. Y. Thematic groups of lexemes for denotation of smells anciently Russian the Ukrainian period.

In Ukrainian linguistics it is traditional to study the semantic groups of the

vocabulary of the language. One of these groups is odorativa. The clarification of the history of the formation of a separate semantic group - obnoxious - is relevant because it allows us to broaden the general picture of the world. Our article is devoted to the description of the thematic group of tokens on the designation of smells of the ancient Russian-Ukrainian period, since a complete study of the history of the lexical composition of the Ukrainian language is impossible without an understanding of the history of the formation of individual semantic groups.

The surveyed sources of the period of Kievan Rus allow to distinguish thematic groups that were recorded in the pre-Slavic period. This is a group of fragrant plants (about 20 tokens). In some contexts we observe a number of names of fragrant plants. Individually analyzed tokens may be included in different thematic groups (plants, substances). The group of aromatic substances was the most quantitative (almost 60 nomens). Mostly, in ancient texts, there were obsessive religious usage tokens. The peculiarity of the thematic group of aromatic substances is the presence of word-formation nests. Similar word-building nests contain a variety of variants. The most productive word-building nest of this period of the analyzed thematic group are derivatives with the root of the world. The non-derivative world-class token was ambiguous and performed in various ways. About a dozen derivatives are formed by the foundation. Preferably nouns and adjectives. A number of nomines were used in the monuments to designate the kind of spices. Found many-valued nouns, verbs, contextually conveying obsessive feelings.

Key words: odorativ, thematic group, belonging on part of speech, semantics, suffix derive, lexeme, smell.

В українському мовознавстві традиційним є вивчення семантичних груп словникового складу мови. Однією з таких груп є одоративи. Одоративний складник довілля в лінгвістиці та мистецтвознавстві вивчали М. Велер, В. Виноградов, Ж. Деріда, Ю. Лотман, О. Потебня, В. Сидельников, Н. Павлова та ін. Розглядуваній проблемі в українській мові присвячені роботи В. Дятчук.

Лексика відчуттів досліджувалася багатьма лінгвістами, проте системний опис одоративів відсутній. З'ясування історії формування окремої семантичної групи – одоративів – є актуальним, бо дає змогу ширше подати загальномовну картину світу. Опису тематичної групи лексем на позначення запахів давньоруськоукраїнського періоду присвячена наша стаття, оскільки повне дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії формування окремих семантичних груп.

Обстежені джерела періоду Київської Русі дозволяють виокремити тематичні групи, які фіксувалися в праслов'янському періоді. Це група ароматних рослин (близько 20 лексем). Наприклад: *кориця* «висушена кора гілок коричних дерев, що її вживають як прянощі для кондитерських виробів, а також у медицині та

парфюмерії», [кори́стий] «заправлений прянощами», старе кори́ця «кориця» (XVII ст.); *рос.* кори́ца (з XV ст.); (заст.) кора коричника цейлонського, *Cinnamomum ceylonicum*; *бот.* коричник, рід рослин родини лаврових, *Cinnamomum*; [кора], [кори́ка] «кориця», *блр.* кары́ца, *д.-р.* кори́ца «те саме», *слц.* škorica, *в.-луж.* skorica, *схв.* кѡри́ца «коричне дерево, *Laugus cinnamomum* L.», *цсл.* кори́ца «кориця»; запозичено в давню руськоукраїнську мову зі старослов'янської; *ст.-сл.* кори́ца «кориця» (спочатку, можливо, «маленька кірочка», пор. споріднені деминутиви *рос.*, *заст. болг.* кори́ца «кірочка», *болг.* [коры́че], *схв.* кѡри́ца, *слн.* kórica, skórjica «те саме») утворене від кора «кора», якому відповідає також *укр.* ко́ра «луб»; західнослов'янські форми з початковим **s-** пов'язані із західнослов'янським [skora, skóra, škóra] «кора», що зводяться до варіанта кореня *прасл.* [skora] «те саме», *укр.* кори́чневий як і споріднені *рос.* кори́чевий «кольору кориці або смаженого насіння кави; буро-жовтий з темним відтінком» (спочатку, з XVII ст., як назва кольору тканин, одягу), *блр.* коры́чневы «те саме», очевидно, пов'язане зі східнослов'янським *коричьным буквально «який стосується кориці» (пор. *укр.* кори́чний *рос.* кори́чный «те саме», *рос. заст.* коричный «те саме; одержаний з кориці; коричневий») (ЕСУМ III 22); *евшань* (емшань) «полин, емшан»: *Дай ему поухати зелья, именемъ евшань* (1201 СлРЯ V 13); *каламой* «запашний очерет, пахощі»: *Добрѣшиее въ добрыхъ воняхъ купи и ирин и амон и корицю и онух, на(р)до же и каламои, да добре же устройвъ муро* (XII–XIII СлРЯ VII 32) та його варіант *каламонь* (каломонь) (там само) «запашний очерет»; похідні *каламоний*, прикметник до *каламонь*: *Приде одинъ от старьць от лавры каламоня и гла ему* (XI–XII там само); *каламонский*, прикметник до *каламонь* (там само); багатозначний номен *кассия* (*касия*) 1) «дерево, дика кориця» (там само 87); 2) «кора, листя та плоди цього дерева, що мають сильний приємний запах»: *С ними же и кинамомъ и касиа и инѣх благоуханных аромат ту бѣ множ(ь)ство* (XI там само); *кинамонь* (*кинамомъ*, *кинаномъ*, *кунаимень*) та *кинамомонь* «кориця»: *С ними же и кинамомъ и касиа и инѣх благоуханных аромат ту бѣ множ(ь)ство, яже вся смѣшающе по вся дни кадяху богови* (XI там само 124); *кипарись* (*кюпарись*) (там само 130) «запашна деревина одного із видів ялівцю, яка йшла на ікони»; *кипръ* (*купръ*) «чагарник, із плодів якого добувалися пахощі, кіпр»: *Растут же ту и валсам иже ес(ть),*

чьстнѣи всѣх плод, и кипро и мировалнь (XI там само 132); коупрь «кіпр, назва чагарника, з квітів якого добувалися пахощі»: *ксть бо медоносна и виноносна страна та добрыхъ весма имощи коупрь и муровалань, рекше крижъмо желоудныи, и шпавальсама* (XIII–XIV ГА 117); *мята* «трав'яниста запашна рослина, м'ята»: *Отъдесятьствуετε мятѣ* (1128 СлРЯ IX 349); *нард* «духмяна трава та олія з неї», д.-р., ст.-сл. *нардъ* – те саме (Ф III 44); *нардъ* «рід запавної рослини, рід валеріани» (Преобр I 593); *нардъ* та *нардо* «нард, ароматична рослина»: *Кто нарда стварит и блгоухает зелие* (1385 СлРЯ X 206); *Мария же, примъши литру мира нарда пистикия мьногоцѣнныя, помаза нозѣ Иисовѣ* (1057 там само); *кодиментъ* «рослина, яка вживається як приправа до їжі»: *...кодимента и редькови и ина потребнага и добровоньнага зельга на всакъ днь приношаше* (1296 СДЯ IV 233); *коумень* «тмин» (XIV СДЯ IV 327). В окремих контекстах спостерігаємо низку найменувань ароматних рослин: *Растуть же ту и вальсамъ, еже есть чьстнѣи всѣх плод, и кипрь, и муровалнь* (ИФ 346). Поодинокі аналізовані лексеми можуть входити до різних тематичних груп (рослин, речовин): *елей* «оливкове дерево, маслина» (XII–XIII СлРЯ V 44); «оливкове масло; рослинна олія» (1057 там само); *мерра* (СлРЯ IX 104) «ароматна рослина, мирра».

Група ароматичних речовин була кількісно найбільшою (майже 60 номенів). Переважно в давніх текстах побутували одоративні лексеми релігійного вжитку. Наприклад: *темиганъ* «пахуча живиця, що використовується для куріння, ладан»: *И тако ражається темьянь черныи и гофить: изъ древа исходитъ аки мезга и снимають желѣзомъ острымъ* (XII Ср III 946); «куріння фіміамом, куріння при богослужінні»: *Воню благоуханья принося, кадило молитвеное, тѣмьянь благовонныи* (1185 там само 947); *Носяще кресты с свищами же и кандилы с благоуханнымъ темьяномъ* (1231 там само); *тъмиганъ* «пахуча живиця, що використовується для куріння, фіміам, ладан»: *Повелить вьезде тѣмьяны класти* (XII там само 1082); «куріння ладаном»: *Блгоуханиа тѣмьянъ принесль кси* (1097 там само); *възноситисѧ* «підніматися»: *да въ цркви бѣи. мо(л)тва за тѧ къ бѣ тако тѣмиганъ възноситсѧ* (1383 СДЯ II 94); *виждь град иконами стыхъ и свѣцаемъ и блистаюцесѧ и тѣмьяномъ и боухаемъ* (1037–1050 ІлСл 81); *елей* «освячене запашне масло, переважно оливкове, яке вживане під час богослужіння»: *Не достоить же иного*

приносить къ олтарю, нь тѣчию олѣи въ свѣтилникъ (XIII–XIV СлРЯ XII 356); миро «миро, запашна олія»: оукрашающесѧ свѣтлыми ризами или миромъ помазающесѧ рекше блгооуханьными вонами (1284 СДЯ IV 539); ни слыша(н)ѧ пѣсний врежающъ. ні миръ добровонѧ(н)къ... а(з) же ничто же почтохъ (XIV там само). На позначення миру в текстах побутували інші лексеми: крижма та крижмо «миро»: помазати крижмою небесьскою (XIII СлРЯ VIII 57); крижъмо «мазь для пахощів»: късть бо медоносна и виноносна страна та добрыхъ весма имощи коупръ и мюроаланъ, рекше крижъмо желоудный (XIII–XIV ГА 117).

Траплялися варіанти окремих номенів. Наприклад: змирна «запашне масло, мирра»: оумертвенью же змирна мртвы(х̃) ради помазанъѧ (XIV СДЯ III 391); змюрна «запашне масло, мирра» (XII там само 392); измирна «пахощі»: (XIV СДЯ IV 38); измирна та измирно «запашна олія, миро»: Сего ты явьствено измирною (миромъ) по святымъ помазаше язвамъ (XII СлРЯ VI 178); «миро, елей (запашне масло, яке вживають у церковних обрядах)» (СлРЯ V 44).

За нашими спостереженнями, особливістю тематичної групи ароматичних речовин є наявність словотвірних гнізд, зокрема ладанъ та ладонъ «ароматична смола, ладан»: И ту ражається темиянь ладанъ, спадаеть съ небесе, и тако взимають на древицхъ (1113 СлРЯ VIII 160); ладанъ «запашна смола, ладан»: ...и клѣтку торговую. што поіти ладану и темъгану к ир(к)ви (бл. 1350 СДЯ IV 386) та суфіксальні похідні іменники та прикметники ладанница та ладонница (СлРЯ VIII 160) «посудина для зберігання ладану»; ладанный та ладонный, прикметник до ладанъ, ладонъ (там само) та смирна (смурна) та змирна (змурна, змурьна, змюрна) «ароматична смола рослини, яка проростає у Східній Африці та Аравії, що вживається як мазь, для кадження в храмах та при бальзамуванні»: ...принесоша ему дары: злато и ливанъ и змурьну (1057 СлРЯ XXV 196); Злато и ливанъ и змурноу (XII там само); Дахомъ ему злато, и ливанъ, и змурну (XIII там само); Клеопатра же сама ся умори... по умрътвиши же ея несено бысть тѣло ея въ Римъ, и змирною обв'язана (XIII там само); смирненный, змирненный та змурный (змурьновъ, змурьный) «той, що має відношення до смири»: Приде же и Никодимъ... несы съмѣшение змурно и алоино (1057 там само); Мария же приимъши стѣкляницу масти съмѣшенны блговоньны вѣбрьны,

помаза нозѣ Исѣѣ... Храмина же испълни ся отъ вонѣ змурьныя (XI–XII там само). Подібні словотвірні гнізда містять розмаїття варіантів.

Найпродуктивнішим словотвірним гніздом цього періоду аналізованої тематичної групи є похідні із коренем *мир-*. Непохідна лексема *миро* була багатозначною й виступала в різних варіантах: *миро* (*мюро, муру*) «запашна олія»: *Мария же, приимъши литру мира нарда пистикия мноогоцѣньныя...* (1057 СлРЯ IX 170); *На земли живуце зельская и пьръстию воняють въ миора мѣсто излиянаго насъ ради* (XIII там само); *...многачьскы добра дѣиства источа намъ муро добровоняющее* (там само) «склад із рослинної олії з різними ароматичними речовинами, що вживається в церковному обряді миропомазання»: *А миоромъ помазати [при крещении] чело, ноздри, уста, уши, сердце, едину руку правую, долонь възнаку* (1156 там само); *Добрѣишее въ добрыхъ воняхъ купи, и ирин, и амон, и корицю и онух, на(р)до же, и каламои, да добрѣ устройъ миро и вечеряюща помажетъ га миръмъ* (XII–XIII там само); *...и тѣмъ же миромъ дѣти крестятъ* (1200 там само). Близько десятка похідних утворені основоскладанням. Переважно це іменники та прикметники: *мировальнъ, мурованенъ* «миробалан; плід міробалану, масло якого уживається для приготування запашної мазі»: *Растут же ту и валсам, иже ес(ть) чьстнѣи всѣхъ плод, и кипро, и мировальнъ* (XI там само); *мировонное* «пахощі, які подібні до миру»: *Мировоньное ис тебѣ въплъцьцаго ся Ииса...* (1096 там само 171); *мироносица* (*мюроносица*) «одна з жінок, яка приносить миро для помазання Ісуса Христа у труні»: *На утрия же въ стую недѣлю яже поють ся о мироносицахъ* (XII–XIII там само 174); *мироносица* (XIV СДЯ IV 540) «про жінок, які приносять миро для помазання тіла Ісуса Христа»; *мироносный* (1057 СлРЯ IX 174) «той, що приносить миро»; *мироположница* (*мюроположница*) (1096 там само) «судина для запашного миру»; *миротворецъ* «той, що виготовляє миро»: *Нъ велика миротворьця хытлости сълежся* (XI там само 176); *мироточный* (XII там само 176) «той, що виділяє миро»; *мироуханный* (там само) «запашний, що має запах миру» і лише одне дієслово *мироточити* (1212 там само) «виділяти миро».

Низка номенів уживалася в пам'ятках на позначення виду пахощів. Наприклад: *вальсоломъ* (ИФ 534) «бальзам, запашна смола»; *касия* (там само 543) «вид пахощів»; *кинамомъ* (там само 544) «вид

пахощів»; *купро* (там само 545) «вид пахощів»; *муровалнь* (там само 546) «пахощі», варіанти *стакти* «вид ароматичної смоли»: *И змурна и стакти и касия отъ ризъ твоихъ* (XI СлРЯ XXVII 192); *стактъ*, те саме, що *стакти*: *Змурну же наричетъ страсть... стактъ же и кассию – воню яже отъ страсти* (там само); *воскомастиха* (СлРЯ III 41) «склад із воску, мастики, товченого мармуру й деяких ароматичних речовин». Виявлені багатозначні іменники, дієслова, що в контекстах передають одоративні відчуття: *масть* «запашна мазь, миро, елей» перен.: *Не имушта масти благодѣти стго дха* (XI СлРЯ IX 40); *помазание* «накладення мазі, фарби, умащення пахощами»: *Что имамъ реци о просмраждяющихъ женахъ лица своя помазаниемъ красоты* (XII СлРЯ XVI 290); *За попель помазание и веселье, украшение за дхъ уныния* (1276 там само); *Помазания сътворение и дѣвъ къ бѹ обручение отъ поповъ да не будетъ* (XII там само 291); «умастити пахощами, оліями»: *Ты же постяся, помажи главу твою и лице твое умыи* (1057 там само); *помазь* «помазанія»: *Помази воняя блгья...* (XI там само 290).

Інокли в пам'ятках побутовали лексеми з одоративним значенням для передачі певного запаху. Наприклад, номен *мускус* із різноманітними варіантами: *мосхось* (*мясхось*) «мускус»: *Бѣаше же лицемъ румянь... порты нося не простыя, издавеча смердя мосхосомъ* (XII там само 277); *мскусъ* (*мьскусъ*, *мьскусъ*) «мускус»: *Мьскуса и добрыхъ вонь и тьмьянь приимахъ много* (XII–XIV там само 292); *Драгого мура и мьскуса насытихся* (XIII там само); *пригорѣти* «придбати запах, присмак диму»: *...егда како пригорѣло будетъ, да начнетъ смердѣти* (XII СлРЯ XIX 136). У пізніших джерелах виявлений прикметник *прѣньи* «гострий на смак, пахучий»: *А родится въ немъ перець..., да корица, да гвозники, да пряное коренье* (XV Ср II 1719).

Подекуди лексеми, що не належать до одоративів, у контексті набувають цієї якості й наявність номенів, що передають запах (*смадъ*, *смердяцу*), є свідченням цього: *скалушь* «гній, нечистоти»: *Великъ же смадъ исхожаше из одра того ис тѣло его грѣшнаго, якоже се кидающе и скалушь и мотыла истлѣвша* (СлРЯ XXIV 175); *Видѣв же во снѣ блуднаго дѣмона, подобна суца вепреви, валявшуся во скалуши, стоящу противу ему и смердяцу* (там само); *Яко же вепр, егда ся поваляетъ в калѣ, не внутренняя своя каляетъ, но и внѣшнюю*

свою всю кожю скарѣду и смердящу творить (XII там само 180). Деякі багатозначні номени теж можуть передавати запахові відчуття: *сквара та скварь* 2) «чад, запах від спалюваних жертв»: *Нъ си елиномъ оставимъ... иже си и богы нарицають скварамъ радующесея и порядку божьству чрѣвомъ работаютъ* (XI там само).

Отже, фактичний матеріал пам'яток періоду Київської Русі, етимологічні словники свідчать про наявність одоративної лексики в пам'ятках XI–XIII ст. (майже 400 прикладів). Це давня тематична група, основні корені якої успадковані ще з праслов'янського періоду. Одоративи мали різну частиномовну належність: іменники, дієслова, значно менше прикметників. Виявлені словотвірні варіанти похідних. Суфіксальні деривати в контексті могли передавати антонімічні значення. Часто побутували в давніх текстах одоративні лексеми релігійного вжитку. У тематичних групах аналізованого періоду переважали ароматичні речовини (близько 60) та відповідні рослини (понад 20).

Література

1. Іншакова І. Формування одоративної лексики в українській мові : [монографія] / І. Іншакова ; за ред. проф. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : ФОП Маринченко С. В., 2017. – 203 с.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ГА Книги временных и образных Георгия Мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1. Текст. – 612 с.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука : у 7-и т. – Т. 1–6. – К. : Наук. думка, 1982–2006.

ІлСл Слово о законѣ и благодати Илариона // Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 78–96.

ИФ Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.

Преобр Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / А. Г. Преображенский. – М., 1914.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10-и т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988–2008. – Т. 1–4.

СлРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1975 – 1992. – Вып. 1–18.

Ср Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1893–1912. – Т. 1–3.

Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; Под ред. Б. А. Ларина. – 2-е изд., стереотип. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.

Стаття надійшла до редакції 27.06.2017 р.